

Kiss László

A humor mint a közpolitika tükre

A Ludas Matyi propagandatevékenysége 1945–1990 között

A tanulmány a *Ludas Matyi* című satirikus hetilap 1945 és 1990 között megjelent lapszámainak címlap-karikatúrái alapján kívánja bemutatni a korszak közvéleményformálását, a közérdeklődés és a közbeszéd politikai szándékú tematizálását.¹ A címlap az újságok legfontosabb része – nagyon fontos vizuális jelzést ad az olvasónak arról, hogy a lap, a szerkesztőség mit tart aktuálisan a legjelentősebb eseménynek, mi az az információ, amit elsődlegesen át akar adni.² A *Ludas Matyi*, amelynek első lapszáma 1945. május 20-án jelent meg,³ a vizsgált korszak több periódusában is inkább propaganda-, mintsem élclapnak nevezhető, a humor, a gúny mint a karikatúra általánosan „kötelező” eleme egyes – mindegyik az 1945–1947, illetve az 1950–1952 közötti – időszakokban szinte teljes mértékben hiányzik a címlapokról.

A *Ludas Matyit* már az első években is 100 ezer példányban nyomtatták, a példányszám 1949-re elérte a 200, 1956-ra a 400, 1970-re pedig az 590 ezret. Ekkor, a példányszámot tekintve a hetilapok közül csak a *Nők Lapja* (610 000), valamint a *Rádió és TV Újság* (808 000) előzte meg.⁴ Első felelős szerkesztője, Szegedi Emil újságíró, a *Ludas Matyiban* végzett munkája mellett a Magyar Kommunista Párt (MKP) hivatalos lapjának, a *Szabad Népek* is a munkatársa volt. A lapnál szintén szerepet vállaló, 1950–1953 között főszerkesztőként dolgozó Gábor Andor író pedig a két világháború közötti magyar emigráns kommunisták csoportjának egyik fontos alakja volt. A szerkesztőségben ugyanakkor számos fiatal író, újságíró vállalt szerepet, akik közül nem mindenki kötődött a kommunista párthoz, ezért a lap által közölt „nem pártszerű” karikatúrák az első időszakban többször is ellentétbe vezettek a szerkesztőség és a pártvezetés között.⁵ Gábor Andort a főszerkesztői székben 1953-ban Tabi László váltotta, aki a pozícióját az 1956-os forradalom (illetve annak leverése) után is megtartotta.

¹ A *Ludas Matyi* karikatúráinak elemzésével több fontos tanulmány foglalkozott már. Ezeket nem önmagában álló historiográfiai egységként kívánom felsorolni, hanem elemzési módszereikre, megfigyeléseikre a tanulmány kapcsolódó részeinél fogok kitérni.

² A témáról bővebben: Grabber 1988.

³ Az 1867 után néhány éven át megjelent azonos nevű „élclap” nem tekinthető előzménynek, az 1945-ös lapszámokat I. évfolyamként jelölték. A lap számai immár az *Arcanum Digitális Tudománytárban* is elérhetőek.

⁴ https://www.ksh.hu/szamlap/robotok_onl.html – utolsó letöltés: 2023. június 18.

⁵ Takács 2003. (online)

1976-ban Árkus Józsefet nevezték ki főszerkesztőnek, és ő egészen a rendszerváltás utáni évekig vezette a hetilapot.⁶

A *Ludas Matyi* feladata az 1940–1950-es években egyértelműen a hatalomra törekvő, majd azt megszerző kommunista párt politikai tevékenységének támogatása, az ellenségképek terjesztése, a direkt és indirekt politikai akciók megjelenítése, alkalmasint az olvasók lelkesítése, mozgósítása volt. A politikai vezetés számára a humor, a karikatúra a politikai propaganda fegyverének számított.⁷ Ennek jegyében a lap az 1950-es évek első felében kifejezetten dogmatikus, az aktuális politikai kampányokhoz igazított tartalommal jelent meg. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Politikai Bizottsága 1955. július 28-i ülésén így értékelte az újság politikai teljesítményét:

„A szerkesztők és munkatársak törekednek arra, hogy a lap a maga sajátos eszközeivel segítse a párt célkitűzéseinek megvalósítását. Jónak mondható a lap külpolitikai rovatának munkája, amely írásokban és rajzokban egyaránt rendszeresen a szatíra fegyverével harcol a külső ellenség ellen.”

Az ülésen a lap tematikájával kapcsolatos jövőbeli elvárások is megfogalmazódtak:

„A mi szatíránknak a társadalmi önbírálat fontos eszközének kell lennie. Az önbírálat a szocializmus viszonyai között a társadalmi fejlődés egyik hajtóereje. A szatírának is a fejlődést kell előmozdítania, ezért jellegében a társadalmi önbírálat egyik formájának kell lennie. [...] Érvényre kell juttatni a lapban a szatíra és a humor fontos követelményét, a *pontoságot és világosságot*. A mi humorunk és szatíránk nem viselheti el a legkisebb homályosságot sem. A pontatlanság, a félreérthetőség szatíránkat könnyen az ellenség fegyverei közé sorolhatja. Világosan kell álljon minden szatíraíró, karikaturista előtt, hogy a *hangnem megválasztása is pártosság kérdése*. Külső és belső ellenségeink ellen a kemény, kérlelhetetlen szatíra és a gúny hangját úgy használjuk, hogy nevetségessé téve, lejárassuk őket a tömegek előtt. Más hangot üssünk meg saját hibáinkat, vagy sokszor csetlő-botló harcostársainkat bírálva, ott viszont csak a hibákat állítsuk pellengérrre.”⁸

Az 1956-os forradalom után megjelent első lapszám címlapján a szerkesztőség önkritikáját és egyben a megelőző korszaktól való elhatárolódását láthatjuk.

⁶ 1990 márciusában Árkus József és a lap munkatársainak többsége felmondott a Hírlapkiadó Vállalatnál, és új hetilapot alapított *Új Ludas* néven, amelyet a Mai Nap Rt. adott ki. A *Ludas Matyi* kiadása nem állt le, Dluhopolszky László vezetésével új szerkesztőség alakult, őt 1992 augusztusában Szuhay Balázs váltotta a főszerkesztői pozícióban. A két lap nem tudta produkálni a korábbi évek eladási statisztikáit, így először 1992 nyarán az *Új Ludas*, majd 1993 végén a *Ludas Matyi* is megszűnt. 2023. januárjában *Ludas Máttyás* néven ismét indult egy, a korábbi *Ludas Matyi* örököséként fellépő hetilap, Lukács Tamás főszerkesztőségével.

⁷ Takács 2003. (online)

⁸ MNL OL M-KS 276-53. 242. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottsága 1955. július 28-i üléséről. Az MDP KV APO jelentése a *Ludas Matyi* munkájáról. (Kiemelések az eredetiben.)

„Tanító bácsi kérem, súgtak...” – mondja a szerkesztőséget jelképező kisdíák a tanárnak, Fazekas Mihálynak.⁹ A lap helyzete és tevékenysége némileg szabadabbá vált, az újjáalakult állampárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezetősége azonban továbbra is instruálta és ellenőrizte működését. A direkt bel- és külpolitikai propaganda az 1956 utáni időszakban nagyrészt eltűnt, a közölt képek azonban továbbra is a rendszer érdekeinek kiszolgálását célozták.

A KARIKATÚRA MINT PROPAGANDAESZKÖZ

A 19. század második felétől megjelenő vicclapokat a különféle politikai pártok előszeretettel használták propagandacélokra. A karikatúrák feldolgozhattak kül- és belpolitikai eseményeket, mint ahogy azt Tamás Ágnes az olasz egységtörékvések,¹⁰ az Osztrák–Magyar Monarchia sajtópolitikája,¹¹ vagy éppen a 20. század eleji magyar parlamenti válság¹² élclapokban történő ábrázolása kapcsán bemutatja. Hanák Péter a *Borsszem Jankó*ban megjelent gúnyrajzok etnikai vonatkozású propagandaszerepét vizsgálta a karikatúrákon megjelenő, német és zsidó szereplőkhöz társított viselkedésminták, szándékok, megjelenések és beszédmódok elemzésével.¹³ Szerepüket az aktuális politikai ellenségkép kialakításában is jól ki lehet mutatni mind a két világháború közötti időszak,¹⁴ mind a negyvenes–ötvenes évek¹⁵ magyar (és közép-európai) karikatúráit vizsgálva.

A karikatúrák ebben az értelemben nem elsősorban portrék, hanem a társadalom és a politika eseményeivel foglalkozó gúnyrajzok.¹⁶ Az egyik legjelentősebb magyar grafikus és karikaturista, Kaján Tibor, a karikatúra elsődleges célkitűzései mentén több alműfaj – vezércikk-karikatúra, politikai, társadalmi, esszé, kulturális, riport, portré, emlék, szórakoztató, illetve pszichológiai karikatúra, valamint comics-sorozat – megkülönböztetését javasolta.¹⁷ A felsorolás kétséggkívül jól leképezi a karikatúrák lehetséges osztályait, kiegészítésként talán annyit lehet hozzátenni – egyben jelen tanulmány következtetéseit is előrevetítve –, hogy politikai tartalmat és üzenetet (politikum alatt itt most a társadalmat és a gazdaságot irányító alrendszer értve) természetesen nem csak a közvetlen (operatív) kül- vagy belpolitikai témát, eseményt megjelenítő karikatúrák hordozhatnak.

A karikatúra mint elsődlegesen vizuális forrás elemzése során a legtöbb munka a képi megjelenítés jellegzetességeivel foglalkozik. Ezek a szöveges tartalmat, illetve a teljes karikatúrát jellemző tematikát a képi megjelenítés kiegészítőjeként,

⁹ *Ludas Matyi* 1957. február 21.

¹⁰ Tamás 2014.

¹¹ Tamás 2021.

¹² Tamás 2020.

¹³ Hanák 1988.

¹⁴ Tamás 2017.

¹⁵ Demeter 2011, 2013.

¹⁶ Tamás 2014: 37–38.

¹⁷ Kaján 1982: 98.

sok esetben háttérként vizsgálják. A vizuális elem fontosságát nem kétségbe vonva azonban kijelenthetjük, hogy a karikatúra ereje nem csak annak vizualitásában rejlik. A karikatúra közlése, mint egyfajta rejtett politizálás, már a témaválasztás révén befolyásolja az olvasó gondolkodását, a közbeszéd, a „közvetetés” tematizálásával fontos közvélemény-formáló, tehát már önmagában véve is propagandisztikus szerepet tölt be. Az elemzés során az ikonográfiai megközelítés mellett tehát komoly figyelmet kell szentelni a teljes kontextusra – így a karikatúra szöveges tartalmára, a kép és a szöveg együttes jelentésére, az esetleges másodlagos, rejtett jelentéstartalmakra, illetve a keletkezés és megjelenés (politikai) körülményeire is.

MÓDSZER – KÖZPOLITIKAI KATEGÓRIÁK HASZNÁLATA

Tekintettel arra, hogy írásom célja a címlap-karikatúrák tematikus változásainak vizsgálatával bemutatni a korszak politikai véleményformálási, közbeszéd- és közérdeklődés-alakítási szándékait, szükségesnek tartom a karikatúrák kategorizálását, témák szerinti csoportosítását. Hasonló módszerrel már több korábbi írás is vizsgálta a *Ludas Matyi* karikatúráinak változását. Bozóki András 1982-es munkája például nem előre meghatározott, hanem induktív módon kialakított kategóriákba sorolja a karikatúrákat; az egyes csoportok lekövetik a *Ludas Matyi* 1968 és 1979 között megjelenő címlaprajzainak fő témáit. Bozóki azonban a módszerrel inkább leíró elemzéshez jut el, önkéntelenül alkalmazkodik ugyanis a lap által felkínált tematizáláshoz, „szemléletformáláshoz”. A tanulmány záró gondolataiban ugyanakkor egészen pontos meglátásra jut, kissé megkérdőjelezve az elemzésben korábban jellemzően a gazdaság és társadalom helyzetéből származtatott kategóriák objektivitását.¹⁸

Takács Róbert 2003-as cikkében tematikus (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatás stb.), ezen belül résztémához kapcsolódó (munkamorál, hiánycikk stb.), a karikatúrákon ábrázolt helyszín és szereplő szerint, valamint – ami jelen tanulmány szempontjából a legérdekesebb – modalitás (propaganda, ellenpropaganda, bírálathoz) alapján osztályozza a rajzokat.¹⁹

Tanulmányomban a fenti kategorizálási megoldásokhoz képest új elemként konkrét közpolitikai tartalmat rendelek a karikatúrákhoz. Ehhez egy, a politikatudományban kidolgozott kódrendszert veszek alapul. A Frank R. Baumgartner és Bryan D. Jones által kidolgozott kódkönyv 21 közpolitikai főcsoportkódot tartalmaz, célja pedig, hogy az egyes szövegekben vagy képeken megjelenő közpolitikai

¹⁸ „[...] a Ludas Matyi, mint sajtóorgánium egyetlen szatirikus hetilapunk, s így humora gyakran a politika szócsöve is. Egyrészt az átlagember oldaláról »kívülről« igyekszik bírálni, viszont valójában »belül« van, mert a társadalom magatartásirányítási rendszerének egyik közvetett eszköze. Áttételesen bár, de a társadalom hatalmi struktúrája által elfogadott preferenciákat részélteli előnyben.” Bozóki 1982: 113.

¹⁹ Takács 2003. (online)

tartalmakat koherens módon kategorizálhatóvá tegye.²⁰ A főcsoportok a következők: makrogazdasági politika; emberi jogok; egészségpolitika; agrárpolitika; foglalkoztatáspolitikai; oktatáspolitikai; környezetpolitika; energiapolitika; bevándorláspolitikai; közlekedéspolitikai; igazságügy és büntetőpolitika; szociálpolitika; területpolitika és lakásügy; pénzügyi szabályozás és kereskedelempolitika; honvédelem; tudomány- és technológiapolitika; külgazdasági politika; külpolitika; kormányzati működés; földpolitika és természeti erőforrások; kulturális politika.²¹

A kódolás során elemzési egységnek a címlapokat tekintettem; a címlap a rajta megjelent karikatúra tartalma alapján kapott egy kódot. A kódolás során arra törekedtem, hogy a teljes kontextus (cím, kép és szöveg egysége) alapján soroljam be a képet valamely közpolitikai főcsoportba; ambivalens szöveg és kép esetén a fő mondanivalót (jellemzően a szöveges tartalmat) részesítettem előnyben. Egy-egy időszakban (az 1940-es évek végén, illetve az 1956-os évben) előfordult, hogy a címlapok nem egy, hanem több karikatúrát is közöltek. Ezek esetenként valamely konkrét tematika mentén szerveződtek, néha azonban eltérő témákat jelenítettek meg. Amennyiben a címlap összes karikatúrája ugyanazon témához kapcsolódott, a kódolás során a címlap egy kódot kapott, függetlenül a rajta megjelent képek számától. Amennyiben a címlapon eltérő tematikájú karikatúrák szerepeltek, azokat egyesével kódoltam, majd (a címlap mint elemzési egység alapelv fenntartása végett) a címlapon szereplő karikatúrák számának reciprokával súlyoztam.

Összesen 2318, 1945. május 20. és 1990. április 25. között megjelent címlapot elemeztem. A korszakban egyfajta közpolitikai tartalom valamilyen módon csaknem minden karikatúrában megjelent – kevés (a 45 év alatt összesen 31 darab) olyan címlapot találtam, amelyet „apolitikus” tartalma alapján nem lehetett besorolni a főcsoportok valamelyikébe; ezek megkülönböztető kódot kaptak, az elemzésbe – alacsony számuk miatt – végül nem vontam be őket.

A közpolitikai kódok alkalmazása mellett, hogy megmutatja a karikatúrák tágan értelmezett politikai irányultságát, arra is alkalmas, hogy rávilágítsunk a rendszer azon elemeire, azon alrendszereire, amelyek kívül esnek a bírálhatóság, a tárgyalhatóság határain. Annak a jelenségnek a kvantifikálása, hogy milyen közpolitikai területek nem jelentek meg az egyetlen jelentős szatirikus lapban – amely, a rendszer működéséből fakadó monopolhelyzete miatt a „hivatalos szatirikus lap” státusát is megkapta²² – kis túlzással hasonlóan fontos a korszak

²⁰ Bővebben: Sebők 2018.

²¹ Baumgartner–Jones 2010. A kódkönyv magyar nyelven is elérhető: Boda–Sebők (szerk.) 2018: 269–280.

²² A szocialista rendszerben a monopolhelyzetben lévő intézményekhez gyakran társult a hivatallóság gondolköre. (Lásd Kornai János elemzését a pártállam részeként funkcionáló, monopolhelyzetben lévő „tömegszervezetek” kvázi-hatósági szerepéről. Kornai 1992.) Ez nem feltétlenül csak a tömegszervezetek, hanem akár a sajtótermékek esetében is értelmezhető: „a” sportújság, „a” műsorújság, „a” vicclap tematikája, tartalma, kritikája vagy bármely kijelentése alternatíva nélküli volt, abszolútumként hatott.

politikai szempontú közbeszéd-tematizálásának leírásában, mint a középpontba helyezett területek bemutatása.²³

A KARIKATÚRÁK TEMATIKÁJÁNAK ALAKULÁSA

A teljes, 1945 és 1990 közötti korszak címlap-karikatúráit (összesen 2287 közpolitikai tartalommal bíró címlapot) vizsgálva azt látjuk, hogy azok hét nagy témacsoportban összpontosultak. Közel kétharmaduk, 62,3%-uk a pénzügy- és kereskedelempolitika, a kormányzati működés, a külpolitika, a makrogazdaság, az agrárpolitika, a foglalkoztatáspolitika vagy a honvédelem területéhez kapcsolódott. Olyan további jelentős területek, mint az igazságügy és büntetőpolitika, a szociálpolitika vagy az energiapolitika (ide értve mások mellett például a fűtést és a benzinárakat is) viszont ritkán bukkantak fel.

1. ábra

A címlap-karikatúrák témáinak megoszlása közpolitikai témák szerint, 1945–1990

²³ Ahogy Ryszard Kapuściński megfogalmazta: „Érdekes lenne megvizsgálni, hogy a világ tömeg-tájékoztatási rendszerei mennyiben szolgálnak az információ terjesztésére, és milyen mértékben a csend és a hallgatás biztosítására. Miből van több: abból, amiről beszélünk, vagy abból, amiről nem beszélünk?” Kapuściński 1988: 187.

Ha ebből az adatsorból vezetnénk le az 1945 és 1990 közötti időszak *Ludas Matyi*jának témaorientáltságát (1. ábra), akkor akár azt is mondhatnánk, hogy egy manifeszt módon politizáló, a kül-és a belpolitika, valamint a gazdaság eseményeit kiemelkedően magas arányban a címlapon karikírozó lappal állunk szemben.

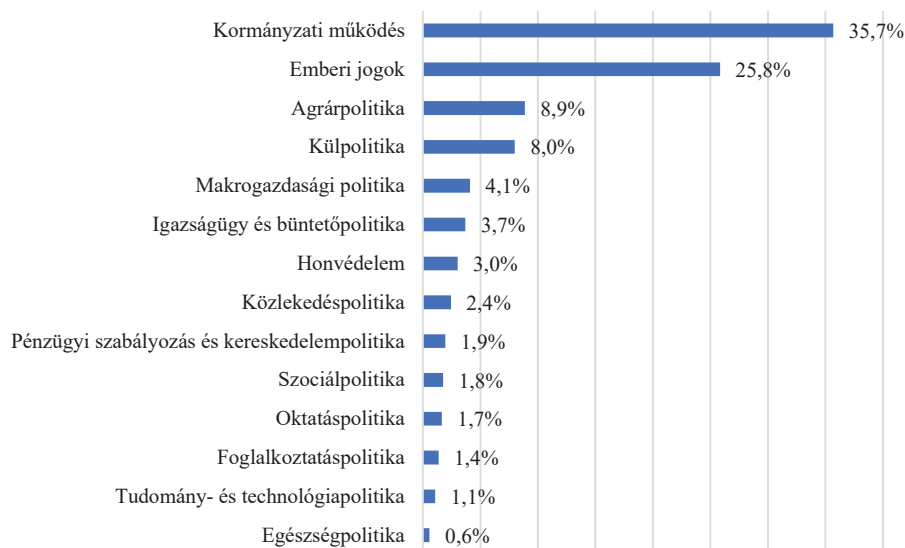
A helyzet azonban ennél lényegesen bonyolultabb; az a megállapítás, hogy a vizsgált 46 évet (többek között) politikai szempontból nem lehet egyetlen korszaknak tekinteni, talán nem igényel részletesebb magyarázatot. Az eltérő politikai korszakok eltérő célokat tűztek ki a propaganda elé, a különböző célok pedig értelemszerűen különböző eszközöket, tartalmakat igényeltek.

Az 1945 és 1990 közötti időszakot korszakokra osztva vizsgálom: 1945–1947 a „koalíciós időszak”, a Magyar Kommunista Párt egyre fokozódó jelenlétével és befolyásával; 1948–1956 a „Rákosi-korszak”; 1957–1962 a megtorlás és a Kádár-rendszer berendezkedésének időszaka; 1963–1986 a „Kádár-korszak”; majd 1987–1990 a „Kádár-korszak” eróziója Grósz Károly miniszterelnöki kinevezésétől²⁴ a rendszerváltásig.

A II. világháború után megjelent karikatúrák, illetve az azokban megnyilvánuló politikai propaganda központi jellegét, uniformizáltságát jelzi, hogy az 1945–1947 közötti időszak magyarországi és jugoszláviai vicclapjainak tematikáját, illetve ikonográfiáját vizsgálva Tamás Ágnes komoly hasonlóságokat talált

2. ábra

A címlap-karikatúrák témáinak megoszlása közpolitikai témák szerint, 1945–1947

²⁴ A Grósz-kormány időszakának a Lázár-kormány hivatali idejétől való elválasztását indokolja az 1987-től kezdődően végbement politikai személycserék nagy száma, a politikai erőtér változása, ami többek között a politikusok médiareprezentációjában is jól megfigyelhető. Kiss–Ring 2022: 94–95.

1. kép. Hurrá! Végre minden akadály elhárult Szálasiék azonnali kiadatása elől

Forrás: Ludas Matyi 1945. szeptember 16.

koncentráltak, ideértve a külföldre menekült háborús bűnösök hazahozatalát is (2. ábra).

Ha áttekintjük a lap 1945 és 1947 közötti címlap-karikatúráinak közpolitikai tartalmát, egyértelműen látszik két téma, az operatív kormányzati működés és az emberi jogok dominanciája; lényegében minden harmadik címlap belpolitikával, minden negyedik pedig az emberi jogok (értsd: a háborús bűnösök és bűncselekményeik) kérdésével foglalkozott (1. kép).

A belpolitikai témájú karikatúrákon az MKP szemszögéből nézve jól követhetők a korszak politikai folyamatai. 1945-ben és 1946-ban még elsősorban a két világháború közötti politikusok tűntek fel negatív összefüggésben. Szálasi Ferenc, Imrédy Béla és más, háborús bűnösként elítélt szereplők mellett gyakran felbukkant Horthy Miklós, Faragho Gábor, sőt, a már 1941-ben elhunyt Teleki Pál is. 1946-tól kezdve az ellenségként ábrázolt politikusok köre kezdett

a két ország vicclapjai között.²⁵ A II. világháború után hatalomra került új politikai erők egyik fő célja és feladata (nem csak Magyarország) a háborús rendszer vezetőinek, közreműködőinek elszámoltatása volt. A négypartii koalíció, és mindenekelőtt a szovjet megszállás árnyékában egyre jelentősebb erővé váló MKP közvetlen politikai szándékainak megfelelően a Ludas Matyi 1945 és 1947 között megjelent számainak elsődleges témáját a háborúval való szembenézés, a háborús bűnök felidézése, a bűnösök megbüntetése szolgáltatta.²⁶ A karikatúrák a háborús eseményekre, a deportálásokra, a gyilkosságokra, valamint az 1945 októberében meginduló magyarországi népbírószági perekre

²⁵ Tamás 2016: 145–148.

²⁶ A témáról bővebben: Bódi 2018.

megváltozni. A két világháború közti időszak szereplőinek a helyét átvették a koalíción kívüli pártok politikusai, a kiszegzda-pártot elhagyók, illetve egyes szociáldemokrata vezetők. Ellenséges alakban jelent meg a képeken Sulyok Dezső, Hegy-megi Kiss Pál, Parragi György, Slachta Margit, Balogh István vagy éppen Peyer Károly. Sajátos volt Nagy Ferenc ábrázolása: a miniszterelnök személyét egyre gyakrabban övezte valamilyen bíráló, nem negatív megjelenései esetén pedig jellemzően végrehajtói szerepben ábrázolták, a háttérben irányító vagy tanácsot adó Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád, esetleg Veres Péter társaságában. A miniszterelnök 1947. május végi eltávolítására a június 4-én megjelent lapszám reagált is: a „Kirobbant a válság” szöveggel megjelent rajzon az elrepülő Nagy Ferencet, Balogh Istvánt és Gyöngyösi Jánost a tábornoki egyenruhába öltöztetett Dinnyés Lajos, az új kormányfő figyeli egy fotelben („bársonyszékben”) ülve (2. kép).

A karikatúrákon 1945 és 1947 között csaknem általánosan jellemző a konkrét, a képen meg is nevezett politikai szereplők megjelenítése. Az ábrázolások egyértelműen a „mi” és „ők” ellentétpár mentén szerveződnek; az ellenségkép bővülése és változása jól nyomon követhető rajtuk. Tartalmi szempontból speciális típusnak tekinthető a „támogató jellegű” politikai karikatúra.²⁷ Az ilyen rajz a tartalom központi elemeként szintén politikusportré(ka)t közöl, az ábrázolt személy(eke)t azonban pozitív színben, gyakran népmesei hősként, heroizált történelmi alakként, harcosként, a folyamatok előmozdítójaként jeleníti meg. A stílus éles ellentétje az ellenségkép bemutatása során használt, az ellenséges politikai szereplőhöz kapcsolódó deheroizálásnak, a kisebbrendűséget kifejező, sok esetben dehumanizált ábrázolásmódnak.²⁸ A *Ludas Matyi* 1945 és 1947 közötti címlapjain

2. kép. *Kirobbant a válság!*

Forrás: *Ludas Matyi* 1947. június 4.

²⁷ A témáról bővebben: Somogyvári 2018.

²⁸ A témáról bővebben: Tamás 2015.

3. kép. *Két világ*

Forrás: *Ludas Matyi* 1950. június 23.

együtt inkább konkrét politikai szereplőkhöz kapcsolva jelenítették meg az ilyen jellegű vádat, azt ezzel lényegében az operatív politikai működés keretein belül tartva. A „reakció” képe 1948-tól kezdve ugyanakkor egyre több közpolitikai tartalomhoz kapcsolva is megjelent, a szorosán értelmezett politikum területéről átlépett a társadaloméba, tágítva ezzel a potenciálisan „reakciós elemek” körét. A „reakció” akadályozta a gazdaság fejlődését (makrogazdasági politika), aláásta a kereskedelmet és a fogyasztást (pénzügyi szabályozás és kereskedelempolitika), de mindenekelőtt ellenezte az agrártermelés és a mezőgazdasági tulajdonformák átszervezését.

A lapban ugyan már 1948 előtt is jelen volt az agrárpolitika témája, a „fordulat évét” követően mégis látványosnak nevezhető az előretörése. A falusi társadalom- és tulajdonszervezet átalakítása a korszak egyik elsődleges „harcaként” jelent meg, az agrárpolitikai tárgyú karikatúrák fő témáját a „kulákkérdés”, és ezzel összekapcsolódva a termelőszövetkezetek szervezése adta. A karikatúrák felhasználását a „kulákelles” propagandában már alaposan feldolgozta a hazai történelmi

kifejezetten sok „támogató” karikatúrát találhatunk – a leggyakoribb szereplők között Rákosi Mátyással, Révai Józseffel, Erdei Ferenccel, Veres Péterrel, Szakasits Árpáddal, Tildy Zoltánnal.

1948-tól a *Ludas Matyi* címlappolitikája jelentősen megváltozott. Lényegében eltűnt a korábbi éveket meghatározó háborús-bűnös-tematika, és háttérbe szorult a belpolitika is. A politikai harcok ábrázolását, a nevesített politikusokból álló ellenségkör kijelölését az egyre általánosabbá váló ellenség, a „reakció” elleni harc képe váltotta fel. A „reakció” fogalma ennél lényegesen korábban, már 1946-ban komoly jelentőségre tett szert az általános politikai propagandában, a karikatúrák az első időszakban ezzel

szakirodalom,²⁹ ezért jelen írásban csak annyit emelnék ki, hogy mindez része annak a folyamatnak, amelynek során a karikatúrák ellenségábrázolása, a „negatív propaganda” 1948 után új irányt vett. Míg 1948 előtt kifejezetten a politikai elit belső viszonyaival, egyes konkrét politikai szereplők ellenségnek jelölésével (operatív kormányzati működés) foglalkozott, addig Rákosi tényleges hatalomra kerülését követően névtelenné tette az ellenséget. A névtelenítés ez esetben az általánosíthatóság előszobájának is tekinthető, ahogy a „reakció”, úgy az ellenség fogalma is egyre kevésbé körvonalazhatóvá, egyre szabadabban tágíthatóvá vált.

Nemcsak stilisztikai, de közpolitikai szempontból is érdekes a harc versus béke fogalompár megjelenése a képi ábrázolásokon. A „reakció elleni” belső harcral éles ellentétben állt a „dolgozó tömegek” és a kommunisták „békevágya” – ez utóbbi a hidegháború kibontakozásával egyidejűleg a külpolitikai és honvédelmi tematikájú karikatúrák fő szervező elve lett. Ahogy több elemzés is megállapította, külpolitikai konfliktusok idején a karikatúra propagandisztikus mozgósító ereje is megnő. Az I. világháborút követően például amerikai, lengyel és finn politikai karikatúrák sokasága foglalkozott a „vörös” vagy szovjet veszéllyel.³⁰ A II. világháború éveiben a magyar és a német „hivatalos” politikai karikatúra is a háborús célok szolgálatába állt,³¹ hogy aztán 1945 után mindkét oldalon a hidegháborús veszély és a további háborús propaganda kerüljön a középpontjába.³²

A hidegháború első szakaszának ideológiája a *Ludas Matyi* címlapjain is jól visszatükröződik. A karikatúrák közel 20%-a foglalkozott külpolitikai, további 14%-a katonai, biztonságpolitikai kérdésekkel. A nevesített ellenségek szerepét a nyugati államok politikai és katonai vezetői vették át. A hidegháborús propagandában a „mi” és az „ők” szerepét a „szovjet tábor népe” és a nyugati politikusok töltötték be. Fontos különbség, hogy miközben az ellenséges csoportot ez esetben csaknem kizárólagosan nevesített személyek alkották, addig a „béketábor” megjelenítése leginkább stilizált alakok, jellemzően munkásfigurák felhasználásával történt (3. kép).

Sztálin halálát és Rákosi közvetlen hatalmi pozícióból való eltávolítását követően a címlapok irányultsága megváltozik. A személyi kultusz éveiben domináló belpolitikai témák aránya erősen visszaesik, egyértelműen előtérbe kerül viszont az agrárpolitika. 1954-ben és 1955-ben a címlapok 20–23%-át a faluval, a termelőségvetkezettel vagy gépállomásokkal kapcsolatos képek adják, a korábbi évek „reakciós”, illetve „kulák” tematikáját azonban már felváltják a fejlődést, a gépesítést, a jólétet bemutató elemek (3. ábra).

1957 után a sztálinista rendszer forradalmakra alapozott legitimációs stratégiája háttérbe szorult. A Szovjetunióban a Hruscsov-vezetés a tudományos-technikai fölény képére alapozva kezdte kiépíteni az új legitimációs bázisát. Központi szerepet kapott ebben a Szputnyik-1, az első műhold fellövése, a szovjet űrsikerek

²⁹ Kávási 1991; Nagy Kalamász 2007; Tóth 2021.

³⁰ Lazari–Riabov 2010; Kangas 2011.

³¹ Tamás 2017.

³² Etty 2018; Kezic 2019.

3. ábra

A címlap-karikatúrák témáinak megoszlása közpolitikai témák szerint, 1948–1956

hangoztatása.³³ A kialakuló Kádár-rendszer politikai stratégiája nem mindenben követte ugyan a hruscsovi irányt, de az első időszakban a két rendszer „együttjárása” egyértelműen visszatükröződött a karikatúrák által képviselt politikai propagandában. A szovjet műhold a fellövést követően megjelent az egyik szám címlapján,³⁴ majd 1957-ben még kettő, 1958-ban további három címlap-karikatúrán, de a szovjet úrfölény 1959-ben és 1960-ban is gyakran felbukkant a témák között (4. kép). Új lendületet adott a tudományos-technikai felsőbbrendűség ábrázolásának az első ürrepülés: Gagarin űrutazását a lap 1961. április 20-i és 27-i címlap-karikatúrája is a Szovjetunió sikereként üdvözölte, a kontextus központi eleme mindkét esetben az „elsőség”, a „győzelem”, a Nyugat megelőzése volt.

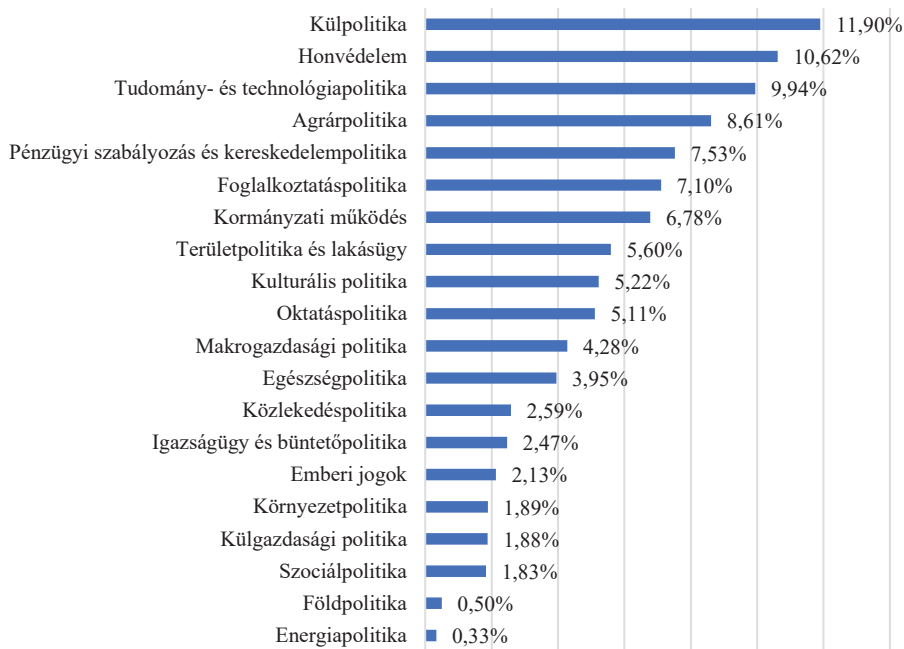
Az úrsikerek mellett a külpolitikai propaganda fókuszában mindazonáltal továbbra is a hidegháború állt (4. ábra). 1961 második feléig ez inkább egy általános „háborús uszító versus béketábor” ábrázolás volt, a háborús tábor főalakjaként Eisenhower és Adenauer jelent meg. 1961 áprilisától új szereplőként lépett a képbe Kennedy, a külpolitikai (hidegháborús) propaganda pedig a Disznó-öbölbeli partaszállási kísérletet követően egyre hangsúlyosabbá vált a *Ludas Matyi* címlapján.

³³ Szabó 1988a: 152–153.

³⁴ *Ludas Matyi* 1957. október 17.

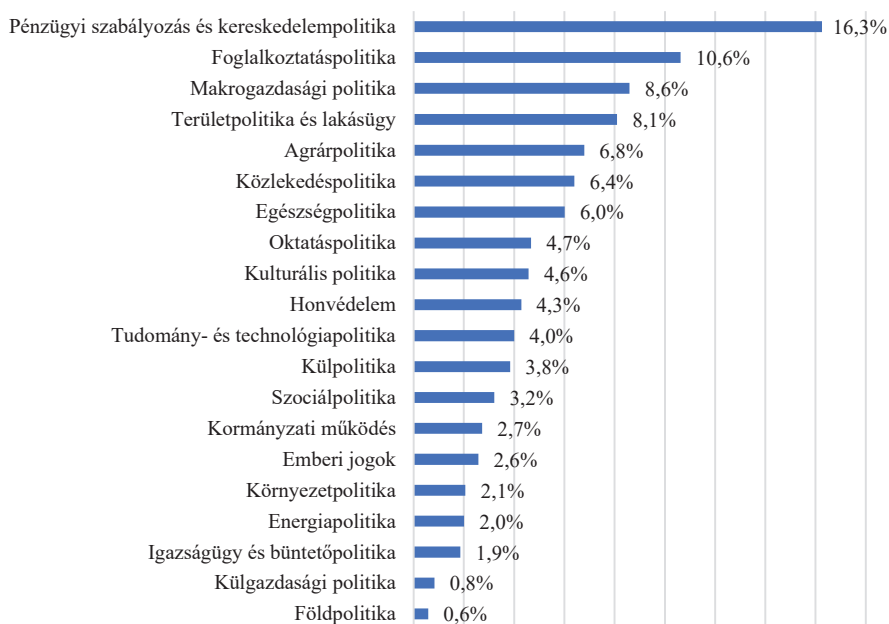
4. ábra

A címlap-karikatúrák témáinak megoszlása közpolitikai témák szerint, 1957–1962

5. ábra

A címlap-karikatúrák témáinak megoszlása közpolitikai témák szerint, 1963–1986

Miklós is rámutatott, a hatvanas években kibontakozó kádári konszolidációs politika egyik elsődleges célja a társadalom tagjainak a közömbösítése, lecsendesítése, illetve longitudinálisan vizsgálva a jelentéget, talán pontosabb, ha azt mondjuk, csendben tartása volt. Ahogy a kollektivizáláshoz kapcsolódó propaganda változásából is látható, a Kádár-rendszer elfordult a Sztálin vagy Rákosi politikáját jellemző agresszív szólamok hangoztatásától, saját ideológiájának erőszakos elfogadtatásától, helyette inkább arra törekedett, hogy az embereket elfordítsa a politikától, és más területek felé irányítsa a figyelmüket.³⁸ A depolitizálás érdekében a hivatalos kommunikáció és a társadalompolitikai intézkedések is a fogyasztásra helyezték a hangsúlyt, a politikai részvétel helyett a gazdasági értelemben vett gyarapodást, az életszínvonal növelését tették kívánatos céllá a társadalom tagjai számára. A depolitizálás propagandája – bár politikai propagandának tekinthető – értelemszerűen magában hordozott egyfajta apolitikus jelleget.

Az 1963–1986 közötti időszak címlap-karikatúráit megvizsgálva jól láthatjuk a depolitizálás gyakorlatát. Az egyes alkorszakok között megfigyelhetők ugyan kisebb-nagyobb eltérések, de a legfőbb vonások megegyeznek. A címlapon a kereskedelem és a fogyasztás (pénzügyi szabályozás és kereskedelempolitika), a munkahelyek és a munkamorál problémái (foglalkoztatáspolitikai), a gazdaság- és ezen belül az iparfejlesztés ellentmondásai, valamint az áremelkedések (makrogazdasági politika) domináltak. A fogyasztással, életszínvonalal foglalkozó karikatúrákon az időlegesen felbukkanó, a „túlzásokat” pellengérré állító

5. kép. Falusi reggel

Forrás: *Ludas Matyi* 1960. október 27.

³⁸ Szabó 1988b: 25.

6. kép. Szülőszoba

Forrás: Ludas Matyi 1974. január 31.

a gyermekgondozási segély 1967-es bevezetésére,⁴¹ a lakáselosztási törvény 1974-es módosítására⁴² (bár a két kép nem ugyanazon karikaturista munkája, lényegében ugyanazzal a vizuális tartalommal és szöveggel jelent meg [6. kép]), de megjelent a címlapon a szülőtartásról szóló 1973-as bírósági kollégiumi irányelvről⁴³ szóló karikatúra is.

Ha nem is kifejezetten egy-egy társadalmopolitikai döntés ismertetését, közérthetővé tételét célozták, de mégis a pozitív propaganda, a mozgósítás részének

rajzok mellett kibontakozik a „gulyáskommunizmus”³⁹ sugalmazott ideája. A vietnámi háború második szakasza, az amerikai részvétel erősödése és a nemzetközi tiltakozás fokozódása átmenetileg ismét felerősítette a honvédelemhez kapcsolódó háborúellenes tematikát, ez azonban a hatvanas évek végére eltűnt – ennek vélelmezett okáról a későbbiekben még szót ejtek (5. ábra).

A propagandakarikatúrák egyik sajátos altípusát jelentették a valamely aktuális bel-, gazdaság- vagy társadalmopolitikai döntést értelmező, propagáló rajzok.⁴⁰ A *Ludas Matyi* elsősorban a szociálpolitikai intézkedésekre reflektált támogató-magyarázó címlap-karikatúrákkal; reagált

³⁹ A fogalomról lásd például: Valuch 2003.

⁴⁰ Ez a fajta pozitív propaganda az egészségnevelés terén általánosan elterjedt volt, mind a két világháború közötti, mind pedig a II. világháború utáni időszakban; gondoljunk csak az általánosan ismert Makk Marci mesékre.

⁴¹ 3/1967. (I. 29.) Korm. rend. a gyermekgondozási segélyről; *Ludas Matyi* 1967. március 16.

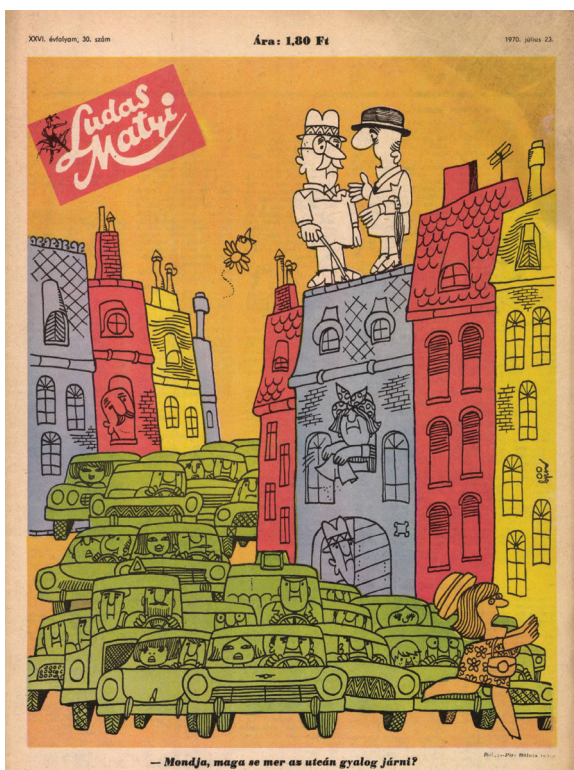
⁴² 1/1974. (I. 9.) MT rend. a lakások elosztásáról és a lakásbérletről szóló 1/1971. (II. 8.) Korm. rend. módosításáról; 2/1974. (I. 9.) MT rend. a lakásépítési hozzájárulásról és a lakás-használatbavételi díjról, továbbá a kedvezményekről szóló 2/1971. (II. 8.) Korm. rend. módosításáról; *Ludas Matyi* 1974. január 31.

⁴³ Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégium 8. sz. irányelve a szülőtartásról, 1973; *Ludas Matyi* 1973. július 5.

tekinthetők a hetvenes évek második felétől megjelenő, a házasságkötést, a gyermekvállalást propagáló rajzok. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a nők egyenlőtlen családon belüli és munkahelyi (például fizetési) helyzetének megjelenítése is. Ennek kapcsán 1981-ben hosszú idő után még a politikai vezetés legfelsőbb szintjéről is karikatúra készült: Keszérű Jánosné könnyűipari miniszternek, a Minisztertanács egyetlen női tagjának 1980. december 31-i leváltását követően óvatossá bírálatként jelent meg az a nőnap karikatúra, amelyen a már csak férfiakból álló testület nem tudja, kinek adjon virágot.⁴⁴

Mindazonáltal a mozgósító jellegű, pozitív propagandát hordozó karikatúrák összességében csak a címlap-karikatúrák kisebb részét tették ki. A lap címlapján jellemzően problematikus társadalmi vagy gazdasági helyzetek jelentek meg, a képek valamilyen bírálatot, gúnyos megítélést tartalmaztak. Korábban már említett írásában Kaján Tibor az általa „pszichológiai karikatúra” néven említett al-típust a következőképpen definiálta: „fekete humor, feszültségfeloldás, kényszerképzetek és agresszió levezetése”.⁴⁵ Ha ezt a „technikai” kategóriát összevetjük a Takács Róbert által „bírálat”-ként meghatározott céllal,⁴⁶ akkor a Kádár-rendszer működésének egy sajátos elemét fedezhetjük fel.

Ahogy már korábban is utaltam rá, a monopolhelyzetben lévő satirikus lap témaválasztása alkalmas volt arra, hogy a közfigyelem alakításával kijelölje a mindennapi szinten tárgyalandó, ezen belül a többé-kevésbé szabadon bírálható szociális jelenségek, társadalmi és gazdasági szereplők körét. Bozóki András az 1969 és 1979 közötti címlapokat vizsgálva kiemeli a közellátás

7. kép. „Mondja, maga se mer az utcán gyalog járni?”

Forrás: Ludas Matyi 1970. július 23.

⁴⁴ Ludas Matyi 1981. március 5.

⁴⁵ Kaján 1982: 98.

⁴⁶ Takács 2003. (online)

megjelenő nehézségeit, ezen belül a hiányt, a minőségi problémákat és az áremeléseket; ahogy írja, a lap ezeket próbálja „megemészthetővé tenni”.⁴⁷ Álljunk meg egy pillanatra a „megemészthetővé tétel” feladata kapcsán – egy-egy, a társadalom számára kellemetlen, a jövőben nehézséget okozó politikai döntés elfogadtatása a politika, illetve közelebbről a politikai propaganda feladatköre. Ha a *Ludas Matyi* karikatúrái akár áttételesen is azt a célt szolgálták, hogy a társadalom számára könnyebben elfogadhatóvá váljanak a politikai-gazdasági döntésekből, illetve a mögöttük meghúzódó kényszerhelyzetekből adódó kényelmetlenségek, akkor nem lehet kérdés, hogy a lap a politikai propagandista szerepét töltötte be. Még akkor is, ha ez a szerep a Kádár-korszak sajátos konszolidációs politikájából fakadóan nem tűnik annyira egyértelműnek, mint az azt megelőző időszakban.

A problémák tárgyalása a közlekedéssel és a lakhatással kapcsolatban megjelent karikatúrákat is uralta. Ha végignézzük az egyes közpolitikai témák gyakoriságát a megjelent címlap-karikatúrák körében, akkor már az 1960-as évek második felében, de különösen az 1970-es évek közepétől szembeötlő a közlekedés-, valamint a területpolitikai témájú gúnyrajzok előretörése (7. kép). „A lakáskérdés napjaink legsúlyosabb társadalmi problémája. A LM címlapjain összesen 21 lakással kapcsolatos viccet találtam...” – állapította meg cikkében Bozóki András.⁴⁸ Ha a lap karikatúráit egyfajta diskurzusként, azok kiválasztását pedig diskurzusalakító tevékenységként fogjuk fel, akár ki is egészíthetjük a mondatot: a *Ludas Matyi* címlap-karikatúráinak tükrében a „lakáskérdés napjaink legsúlyosabb társadalmi problémája”. Nem vitatva a probléma meglétét és súlyosságát, sem az arra történő reflexió tényét, arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy egy konkrét társadalmi probléma címlapra emelése (ezáltal akár csak időleges abszolutizálása) azon túl, hogy segíti a felgyülemlett feszültségek levezetését, egyben alakítja is a közfigyelmet, ráirányítja azt az adott területre, és így értelemszerűen eltávolítja más területek más problémáitól.

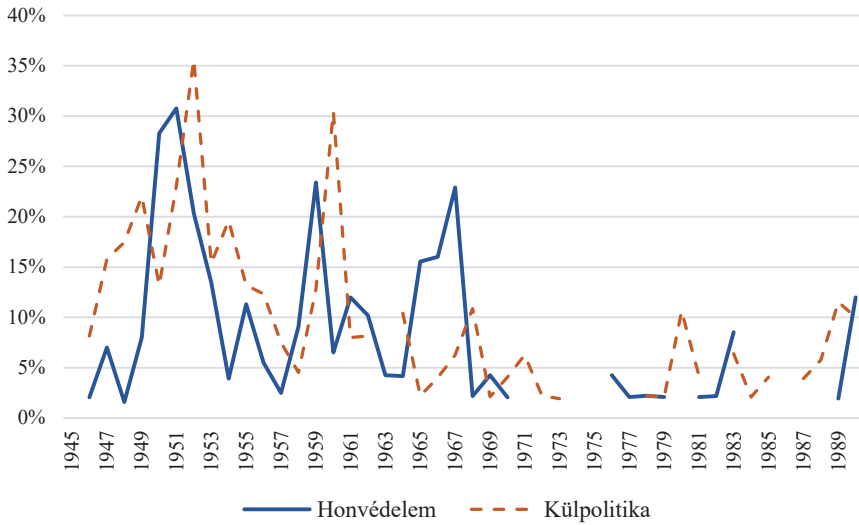
Az általános depolitizáláson túl a jelenségnek más, akut problémakezelő, aktuálpolitikai összetevői is voltak. A hatvanas évek második fele kapcsán már szót ejtettem a külpolitika és a honvédelem–biztonságpolitika témáknak a vietnámi háborúhoz kapcsolt megjelenéséről. Az 1968-as csehszlovákiai bevonulás után a két témakör lényegében egy csapásra eltűnt a címlapokról. Miközben 1967-ben a két téma még az összes címlap-karikatúra 29,2%-át, 1968-ban 13,1%-át tette ki, jelenlétük az 1970-es évek során éves átlagban már az 5%-ot is alig érte el. A vietnámi háború mindeközben persze tovább zajlott, sőt, Nixon elnökségével új lendületet is vett, a *Ludas Matyi* ingerküszöbét azonban már nem ütötte, nem üthette át. A külpolitika, a katonapolitika – mint a társadalmon belüli veszélyes vita lehetőségét hordozó terület – átlépett az elhallgatásra ítélt témák közé, a depolitizáló propaganda pedig újult erővel fordult a fogyasztás, a városi közlekedés, a településpolitika és a lakhatás szabadon tárgyalható anomáliái felé (6–7. ábra).

⁴⁷ Bozóki 1982: 104–105.

⁴⁸ Bozóki 1982: 111.

6. ábra

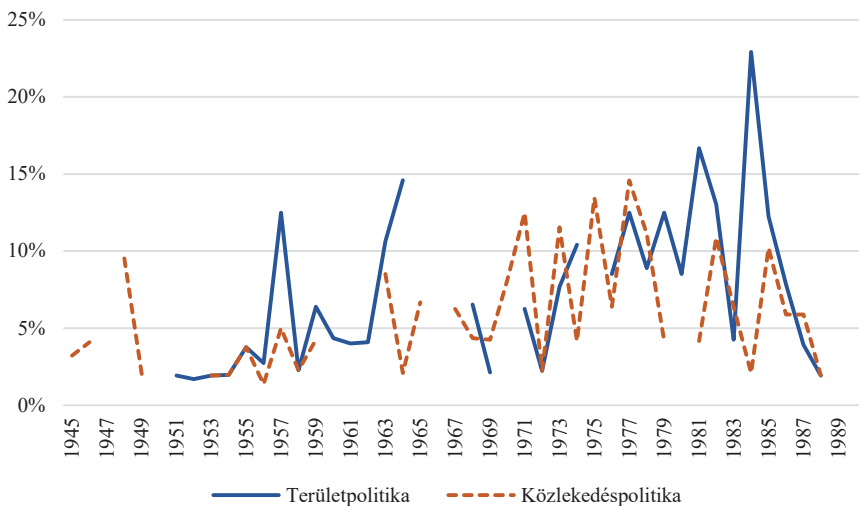
Külpolitika és honvédelem tematikájú címlap-karikatúrák aránya, 1945–1990

A politikától való elfordítás, a közömbösítés szándékát tökéletesen mutatja, hogy 1958 és 1988/89 között a *Ludas Matyi* címlapjáról lényegében hiányzott a belpolitika. A lap nem reflektált a kormányfőváltásokra, a kormányokon belüli személycserékre, az országgyűlési és tanácsválasztásokra, nagyon kevés kivétellel nem közölt a minisztériumok, a tanácsok működésével foglalkozó karikatúrákat.

7. ábra

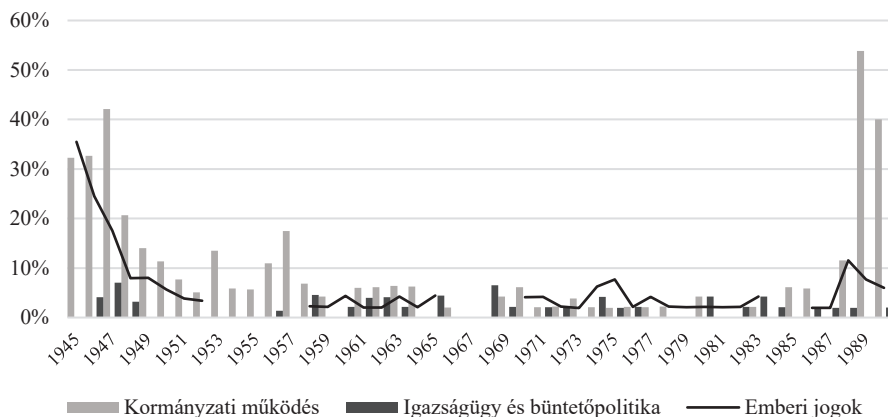
Terület- és közlekedéspolitikai tematikájú címlap-karikatúrák aránya, 1945–1990

Az egyetlen lényegesebb elem, ami a kormányzati működésből megjelent, a túlzott bürokrácia, a hivatali ügyintézés problematikája, az állam egy relatíve alacsony hierarchikus szintjének bírálata volt – a párttal, pártszervekkel kapcsolatos címlap-karikatúrát mutatóba sem találhatunk (8. ábra).

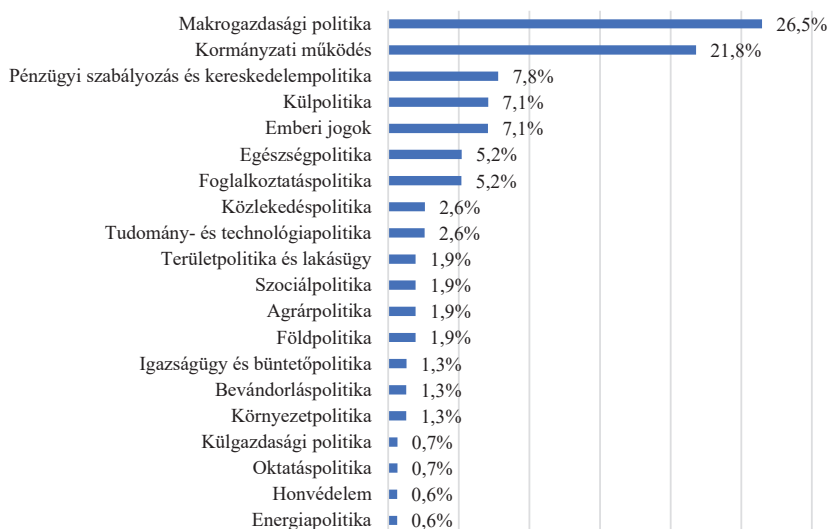
8. ábra

Kormányzati működés, igazságügy- és büntetőpolitika, illetve emberi jogi tematikájú címlap-karikatúrák aránya, 1945–1990

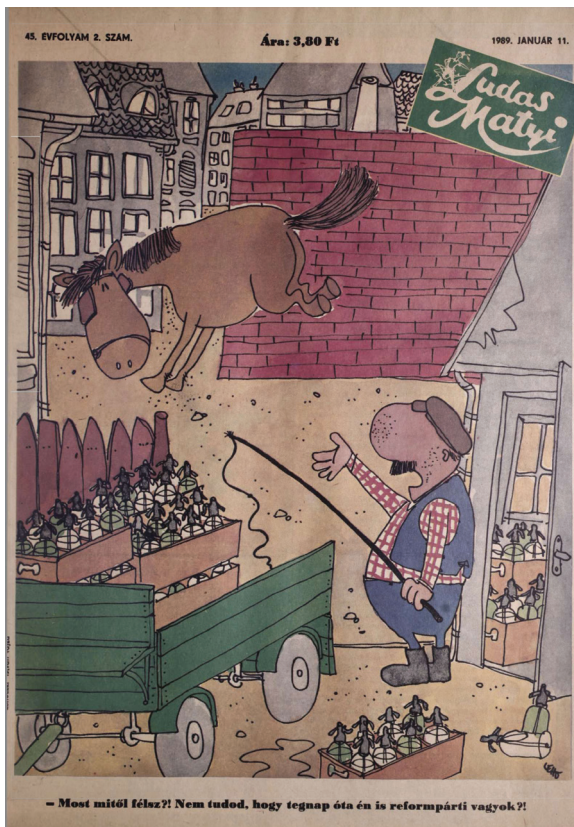
9. ábra

A címlap-karikatúrák témáinak megoszlása közpolitikai témák szerint, 1987–1990

A Kádár-korszak és a rendszer propagandatevékenységének eróziójaként is értelmezhető, hogy 1987-tel láthatóan új időszak kezdődött a *Ludas Matyi* kommunikációjában (9. ábra). Ekkor már a nyolcvanas évek címlapjain addig évi 5-10% körül megjelenő makrogazdaság téma vált a legfontosabbá – minden harmadik karikatúra a gazdaság problémáit járta körül. A fő téma a válságok csődbe menetele és

szanálása, a gazdasági teljesítmény visszaesése lett, de megjelent az új adótörvény eredménye, a személyi jövedelemadó bevezetése is. A gazdasági problémákkal, ezen belül új elemként a privatizációval foglalkozó karikatúrák dominanciája jellemezte az 1988-as évet is. Ebben az évben továbbá újra megjelent a címlapon a kormányzati működés és a belpolitika. Az első lapszám címlapján a lap a korábbi időszakban elképzelhetetlen megoldással élt: nem „támogató jellegű”, hanem enyhén gúnyos karikatúrán ábrázolta az aktuális miniszterelnököt: Grósz Károly Houdinitől, a „nagy kibontakozó művésztől” kért tanácsot.⁴⁹ 1989-re a belpolitika aztán ki is szorította a főoldalról a gazdasági válságot. A rendszerváltás előtti utolsó évben már minden második címlap-karikatúra hazai politikai eseményekkel foglalkozott, belpolitikai folyamatokra reflektált; a depolitizálás és közömbösítés korszaka egyértelműen véget ért, a rendszerváltás előszeleként a politika megjelent a közbeszédben, a társadalmi kommunikációban (8. kép).

8. kép. „Most mitől félsz?”

Forrás: *Ludas Matyi* 1989. január 11.

* * *

⁴⁹ *Ludas Matyi* 1988. január 6.

A *Ludas Matyi*ban megjelent karikatúrák elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy a Kádár-rendszer politikai propagandája – szemben a Rákosi-rendszerével – magában foglalta a rendszer működésének részleges, bizonyos szintekre és szegmensekre kiterjedő bírálatát. Az abszolút „rendszerbírálat” nem volt lehetséges – a politikai rendszer felsőbb szintjei, valamint a kiemelt fontosságú szegmensei (például a párt vagy a pártszervek működése) nem lehettek a „hivatalos” humor tárgyai. Virányi Péter értelmezésében a propaganda olyan normatív szemléletű kommunikáció, amelyet mesterségesen állítanak elő a társadalom tagjai számára. Diktatórikus társadalmakban ez az éppen hatalmon lévő párt vagy pártok, illetve a kormány kommunikációját jelenti.⁵⁰ A *Ludas Matyi* szerkesztősége a pártállami intézményrendszer részét képezte: főszerkesztője a nómenklátúra tagja volt, ki-nevezése az 1950-es káderhatásköri lista értelmében az MDP Központi Vezetőség Titkárságának, az 1963-as lista szerint az MSZMP Központi Bizottság (KB) titkárainak, 1967-től a KB illetékes osztályvezetőinek a hatáskörébe tartozott.⁵¹ A lap kommunikációja a hatalom preferenciáinak felelt meg, témaválasztásai, tartalmi annak elvárásaihoz igazodtak, tehát megfelelnek a propaganda kritériumainak. Az üzenet pedig egyértelmű: vannak hibák, lehet nevetni és ezzel együtt bíráltni, de vannak olyan szintek és területek, amelyek működése nem része az átlagember, a közösség szabad véleményformálási mezőjének.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 276-53 A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága iratai, 1955.

M-KS 288-5 A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága iratai, 1967.

Ludas Matyi, 1945–1990.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Baumgartner, Frank R. – Jones, Bryan D. 2010: *Agendas and Instability in American Politics*. Chicago. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226039534.001.0001>.

Boda Zsolt – Sebők Miklós (szerk.) 2018: *A magyar közpolitikai napirend. Elméleti alapok, empirikus eredmények*. Budapest.

⁵⁰ Virányi 2019: 4–7. Az agitáció és a propaganda „üzemszerűségéről” lásd többek között: Huhák 2014, 2022.

⁵¹ T. Varga–Szakadát 1992: 289–292; Javaslat a Központi Bizottság és szervei hatásköri listájának véglegesítésére. (1967. december 21.) MNL OL M-KS 288-5. 442. ő. e. 1967. december 28-i MSZMP PB-ülés.

- Bódi Lóránt 2018: Humor és vészorszak. Viccek, karikatúrák a koalíciós időszakban (1945–1948). *Századvég* (Új folyam 87.) 1. 109–125.
- Bozóki András 1982: Címlapviccek a Ludas Matyiban. *Jel-Kép* (3.) 2. 102–113.
- Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.) 2023: *A vidék szovjetizálása*. Budapest.
- Demeter Zsuzsanna 2011: Ludas Miki és társai. Ellenségkép a Ludas Matyi politikai karikatúráinak tükrében, 1945–1947. In: Geccsényi Lajos – Izsák Lajos (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, 165–176.
- Demeter Zsuzsanna 2013: Vicclapok világgépe, 1945–1950. In: Feitl István (szerk.): *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció, 1914–1949*. Budapest, 340–353.
- Etty, John 2018: *Graphic Satire in the Soviet Union. Krokodil's Political Cartoons*. Jackson. <https://doi.org/10.14325/mississippi/9781496820525.001.0001>.
- Grabber, Doris 1988: *Processing the News: How People Tame the Information Tide*. New York.
- Hanák Péter 1988: A másokról alkotott kép. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 81–111.
- Huhák Heléna 2014: Népművelők a Rákosi-korszakban. „Ahol a kommunisták elalszanak, ott az ellenség dolgozik”. *Múltunk* (59.) 2. 148–188.
- Huhák Heléna 2022: *Agitátorok*. Budapest.
- Kaján Tibor 1982: A karikaturista: alkalmazhatatlan grafikus. *Jel-Kép* (3.) 2. 97–101.
- Kangas, Anni 2011: Beyond Russophobia. A Practice-Based Interpretation of Finnish–Russian/Soviet Relations. *Cooperation and Conflict* (46.) 1. 40–59. <https://doi.org/10.1177/0010836710396776>.
- Kapuściński, Ryszard 1988: *Futballháború*. Budapest.
- Kávási Klára 1991: *Kuláklista*. Budapest.
- Kezic, Valentina 2019: Tito u raljama Krokodila. *Pro tempore: časopis studenata povi- jesti* (14.) 40–53.
- Kiss László – Ring Orsolya 2022: A Kádár-korszak „arcai”. Magyarpolitikuskok média-reprezentációja 1957 és 1989/90 között. *Politikatudományi Szemle* (31.) 4. 78–102. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2022.4.78>.
- Kornai János 1992: *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. New Jersey. <https://doi.org/10.1515/9780691228020>.
- Lazari, Andrzej – Riabov, Oleg 2010: The “Russian Bear” in Polish Caricature of the Interwar Period (1919–1939) In: Demski, Dagnoslaw – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 318–337.
- Nagy Kalamász Ildikó 2007: A dolgozó parasztság. In: Kovách Imre (szerk.): *Vidék- és falukép a változó időben*. Budapest, 115–131.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest.
- Sebők Miklós 2018: A magyar Comparative Agendas Project módszertana. In: Boda Zsolt – Sebők Miklós (szerk.): *A magyar közpolitikai napirend. Elméleti alapok, empirikus eredmények*. Budapest, 23–30.

- Somogyvári Lajos 2018: Államilag támogatott politikai karikatúra a „puha diktatúrában”. Kádári tabló 1963-ból. *Történelemtanítás* (53.) 1–2. <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2018/08/somogyvari-lajos-allamilag-tamogatott-politikai-karikatura-a-puha-diktaturaban-kadari-tablo-1963-bol-09-01-05/> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 18.
- Szabó Miklós 1988a: A legitimáció történeti alakváltozásai: magyar legitimáció. *Medvetánc* (8.) 1. 139–170.
- Szabó Miklós 1988b: A magyar társadalmi és nemzettudat az elmúlt harminc évben. In: Szalai Júlia – Lányi András – Mislivetz Ferenc – Radnóti Sándor – Vajda Ágnes (szerk.): *Arat a magyar – a Szociálpolitikai Értesítő és a Fejlődés – Tanulmányok sorozat különszáma*. Budapest, 25–31.
- Takács Róbert 2003: Nevelni és felkelteni a gyűlöletet. A Ludas Matyi karikatúrái az 1950-es években. *Médiakutató* (4.) 1. 45–60. https://epa.oszk.hu/03000/03056/00010/EPA03056_mediakutato_2003_tavasz_03.html – utolsó letöltés: 2023. augusztus 18.
- Tamás Ágnes 2014: Megrajzolt hírek. Az olasz egység létrejötte és a magyar függetlenség vágya a korabeli magyar élclapokban. *Médiakutató* (15.) 2. 37–48.
- Tamás Ágnes 2016: Ellenségképek és önkép jugoszláv és magyar karikatúrákon (1945–1947). *Létünk* (46.) 4. 139–153.
- Tamás Ágnes 2017: *Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig*. Budapest.
- Tamás Ágnes 2020: A parlamentarizmus válsága karikatúrákon. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* (145.) 138–154.
- Tamás Ágnes 2021: Sajtószabadság és sajtóirányítás élclapokbeli megítélése a kiegyezés első éveiben. *Történelmi Szemle* (63.) 1. 75–97.
- Tóth Judit 2021: *Kulákbanat. Kulákelles propaganda a Ludas Matyiban*. Székesfehérvár.
- T. Varga György – Szakadát István 1992: Íme a nómenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái. *Társadalmi Szemle* (47.) 3. 73–95.
- Valuch Tibor 2003: A „gulyáskommunizmus”. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 61–90.
- Virányi Péter 2019: A propaganda természete. *Jel-Kép* (40.) 3. 3–16. <https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2019.3.3>.